

ЛЕКЦІЯ 3

Тема: Формування системи «Суспільство-Природа»

План

1. Еволюція людини і суспільства.
2. Формування моральних принципів і обмежень в суспільстві.

1. Еволюція людини і суспільства

Процеси розвитку системи “Суспільство-Природа” характеризуються як еволюційними формами, так і революційними, у вигляді череди катастроф або біфуркацій на протязі останніх 4 млн. років існування планети Земля (табл. 3.2).

Наприкінці третинного періоду, тобто 3-4 мільйона років тому, у тропічному африканському лісі, поряд з іншими людиноподібними мавпами жили ще і подібні їм тварини, іменовані австралопітеками. Є всі підстави вважати, що вони і були початком еволюційного дерева, на вершині якого нині знаходиться Людина (Моїсєєв, 1998).

Відомо, що близько 3,5 мільйони років тому відбулося різке похолодання клімату і, як наслідок, площі тропічних лісів стали стрімко скорочуватися. Такі зміни призвели до жорстокої боротьби за ресурси між близькими видами тварин, що вживали рослинну їжу, і наші предки програли цю боротьбу предкам сучасних шимпанзе та інших людиноподібних жителів фонічного лісу. Важко сказати, чи повезло нашим предкам, але людьми зробилися саме ті, що програли, саме та їх частина, що перебралася в савану.

Отже, перша відома катастрофа в історії становлення людини мала своєю причиною **зовнішні фактори** - похолодання і висушення клімату (Моїсєєв, 2002).

Опинившись у непривітній і небезпечній савані австралопітеки були змушені встати на задні лапи, щоб здалеку бачити ворогів і, завдяки цьому, в них звільнилися передні. Навчившись їсти м'ясну їжу, вони самі перетворилися в агресивних хижаків. Завдяки тому, хто в них звільнилися передні лапи, що згодом стали руками, нащадки австралопітеків навчилися використовувати підручні засоби - насамперед камінь і ціпок. Таким чином, уже на зорі своєї історії людина довела, що перспективи майбутнього розвитку не завжди має той, хто сьогодні виявився переможцем у боротьбі за ресурси і за життя.

Зумівши пережити "катастрофу виселення" і затвердившись у савані, австралопітеки вступили у відносно спокійний період "дарвінського" розвитку. Протягом цього періоду, що тривав не один мільйон років, йшов швидкий розвиток цілого ряду гілок австралопітекових. Вони розселилися з Африки по всій планеті. Серед них були і пітекантропи, і синантропи, і неандертальці... Очевидно, біля ста тисяч років тому серед них виділився і наш безпосередній предок - кроманьйонець. Цей процес супроводжувався розвитком нервової системи і мозку (спочатку -- тільки мозку, ще не свідомості) і знаходженням навичок використання штучних знарядь і природних сил. Описаний етап антропогенезу проходив, імовірно, в умовах найжорстокішої внутрішньовидової боротьби, що визначала дивну швидкість біологічної еволюції. Розвиток мозку супроводжувався як швидким розвитком використовуваних підручних засобів, так і винаходом нових корисних навичок. Кам'яна сокира і "винахід" вогню були найважливішими досягненнями цих тварин, що уже багато в чому походили на людину. Але все-таки це були ще не люди, а тільки розумні тварини, бо їхнє життя цілком керувалося біосоціальними законами, як і життя інших тварин.

Попередники людини	Місце і рік знахідки	Вік, тис. р. назад	Об'єм мозку, см ³	Особливості побуту
Дріопітеки-людиноподібні мавпи	Немає даних	25 000	500	Лазіння по деревах, пошук плодів, коріння, ловля комах
Австралопітеки (перехід від мавпи до людини)	Пустеля Калахарі, 1924	8 000	> 650	Пряма хода, стабільність, природні предмети і засоби праці, поєднання рослинної і тваринної їжі
	Озеро Рудольф, Аф-	3 000	650	
Австралопітеки - Homo habilis (людина уміла)	Олдовайська ущелина, Танзанія, 1960	1750	750	Використання грубо обробленого каменя, спорудження житла, невміння користуватись вогнем, канібалізм
Homo erectus (людина прямоходяча)	-	1590	900-1200	Розвиток знарядь праці, заселення земель Старого Світу, сімейні відносини, вимова звуків-символів
Pitcanthropus - питекантроп	Острів Ява, 1891	500	850-1220	Виготовлення ручних зубил, початок використання вогню, організоване полювання
Синантроп	Китай, Пекін, 1936	400	1000-1600	Вміння отримувати вогонь, виготовляти знаряддя, канібалізм
Homo neanderthalensis – неандертальська людина	Німеччина, м. Дюсельдорф (р. Неан-Дерталь), 1856	200	1590	Виготовлення знарядь з кремнію, одягу зі шкір, спорудження житла, охота на мамонтів, древні письмена художні пам'ятки, місячний календар, настінні картини
Homo sapiens-людина розумна (крананьонський)	Франція, печера КроМаньйон, 1868	70-40	1316-1508	Виготовлення знарядь праці і мисливства, початок мистецтва, поступовий перехід від збиральництва до приручення тварин

2. Формування моральних принципів і обмежень в суспільстві

Як зауважує **Моїсеєв**, наступна біфуркація, або катастрофа, що впливає з корінної перебудови характеру еволюційного процесу, мала вже не зовнішні, а внутрішні причини і носила «техногенний характер». Вперше наші предки зштовхнулися з тим фактом, що розвиток "технічних засобів" одного разу поставив їх на межу деградації. Вперше сталося так, що досягнення Розуму стало причиною їх деградації і, як наслідок, — загибелі.

З цього часу всі наступні кризи в історії людини будуть носити **внутрішній** характер, викликаний "надто швидким прогресом", тобто досконалістю техніки, створеної людиною.

Реконструкція цього типу криз, представлена **Моїсеєвим** як найважливіші етапи антропогенезу на прикладі двох катастроф, що мали епохальне загально планетарне значення.

Одного разу, на зорі палеоліту, можливості подальшого розвитку людини на основі біосоціальних законів, тобто законів, які керували життям будь-яких стадних співтовариств, виявилися вичерпаними. Суть нової кризи полягала в тому, що складність палеолітичних технологій у рамках внутрішньо стадної організації, досягла межі сумісності з законами її розвитку. Подальше удосконалювання пітекантропі із та інших нащадків "вигнаних з лісу" і організації їх співтовариств вимагало зміни самого характеру еволюційного процесу і тих правил поведінки, що управляли їхнім життям і на визначеному етапі були їм необхідні. Наші предки знайшли нові шляхи подальшого розвитку, перебороли дію біосоціальних законів і відкрили інші форми розвитку і нові стимули життя. Це відбувалось приблизно так.

Благополуччя первісного племені, точніше - протоплемені, визначалось переважно тими навичками і знаннями, що виникали в наших предків. Їхнє подальше нагромадження і використання, тобто створення первісної цивілізації і передача цих знань і навичок наступним поколінням, вимагали якісного розширення колективної пам'яті, тобто створення системи "**учитель**". Цьому заважали, в першу чергу, біосоціальні закони, що регламентували життя племені протягом багатьох мільйонів років у рамках внутрішньовидового добору і, очевидно, були вже закодовані в генетичній пам'яті предка людини. От тоді-то і відбувся новий різкий поворот русла еволюції наших предків, який ще більш кардинально змінив їхню долю, чим вигнання з лісу.

Справа в тім, що носіями знань, індивідуумами, здатними їх реєструвати, накопичувати і передавати наступним поколінням, були зовсім не ті, котрі вигравали в боротьбі за самку і зберігалися в процесі природного добору. Людина не була наділена "інстинктом вовка", який зберігав життя вовку чи іншій тварині, що прогнала "лицарську сутичку". Природа не дала предкам людини тієї смертоносної зброї, яким від народження володіє вовк. Тому до певного часу нашому предку такий інстинкт був і не потрібний: програвши бійку за самку він буч побитим, але, як правило, залишався живим. А з ним зберігалися і знання і навички, придбані до програшу. Але коли у нашого предка з'явилася в руках кам'яна сокира, він її відразу ж пустив у діло не тільки під час полювання. Такий факт міг внести в долю пралюдини не просто кардинальні, але і трагічні зміни: не випадково в більшості пізніх австралопітеків, кістяки яких знайдені в Олдувайській ущелині, були проломлені черепи. *Але уміння робити сокири і використовувати їх у бійці вимагають зовсім різних "талантів"*. Імовірно за все, проломлені черепи належали саме тим умільцям, що навчилися робити сокири і саме головне - уміли передавати свої знання і майстерність наступним поколінням.

Конрад Лоренц знав результати розкопок в Олдувайській ущелині і висловив гіпотезу, що така ситуація неминуче привела б до того, що пралюди просто перебили б

один одного. Оскільки інстинкти не виникають за лічені покоління, то для збереження на Землі нащадків австралопітеків був необхідний новий тип заборон, досі незнайомий тваринам, що живуть по біосоціальним законам. Так, мабуть, виникло перше табу. Це було табу "**не вбий!**" — відкриття, що одного разу увійде як заповідь в усі світові релігії і закладе основу людської моральності

Зрозуміло, що ситуація була більш складною: наші предки могли і не перебити один одного, але це не дуже б змінило ситуацію, бо криза носила не чисто біологічний, але й інформаційний характер.

Справді, переможці "турнірів на кам'яних сокирах", виводячи складу племені найбільш здатних, тих, хто створював "нову техніку" Колективний Інтелект, самі навряд чи були здатні удосконалювати техніку і технологію, а тим більше накопичувати знання, розвивати колективну пам'ять, а виходить, і цивілізацію.

Рух наших предків шляхом "становлення Розуму" мав всі шанси природним чином обірватися. Об'єм мозку (а він уже був дуже значним) навряд чи міг сам по собі змінити їхню долю. Приклад тому - восьминоги - у деяких типів об'єм і складність мозку не поступаються людському. Однак вони не створили ні цивілізації, ні колективного інтелекту: восьминоги - канібали і позбавлені можливості передавати накопичені навички. Для створення цивілізації крім мозку необхідні ще й колективна пам'ять, потрібна система "Учитель". Так само і наші предки зорі палеоліту в рамках існуючого руслу еволюції не могли створити цивілізації. Була потрібна зміна цього руслу.

Така зміна руслу виникла у вигляді системи заборон, що виключала можливість убивства собі подібних, у всякому разі, у ситуація: пов'язаних із внутрішньовидовою (краще сказати — внутрішньо племенною) боротьбою. Це знаменита заповідь "не вбий!", яка по-різному розумілась в різні часи й у різних народів, але притаманна усім.

Таке табу було найважливішою передумовою, що відкрила шлях до подальшого розвитку колективної пам'яті, а отже, і дорогу для розвитку цивілізації. Але воно ж і якісно змінило весь характер еволюції

Табу «не убий!» було, імовірно, не єдиним, що виникло на зорі нижнього палеоліту. Давно вже була зрозуміла небезпека кровозмішення, і табу "хочеш мати дружину — знайди її в іншій печері", очевидно, має настільки ж древнє походження. Подібні табу і склали **основу моральності**, тобто систему правил поведінки, що поставили заслін дії біосоціальних законів.

Таким чином, нова біфуркація сприяла появі моральності, яка була новим Природним феноменом, що демонструє невичерпність потенціалу розвитку.

Якщо перша біфуркація означала зміну характеру життя, зберігаючи австралопітеків тваринами, то друга була вирішальним фактором на шляху перетворення тварин у людей, на шляху сходження до Розуму. Ці табу вже не інстинкти, вони не кодуються генетичним механізмом, а є результатом "суспільної згоди". Твердження цих табу, це "суспільна згода" - результат твердого добору на надорганізованому рівні, на рівні популяцій, племен, родів. Племена, що дотримувались цих обмежень, краще зберігали свій інтелектуальний потенціал - мали кращу зброю, більш дисципліновані бойові дружини і тд.

Доля неандертальців і панування кроманьйонців. Табу «не вбий!», а потім і ряд інших табу означали появу обмежень на дію біосоціальних законів, тобто на генетично закодовану поведінку. Встановлення табу "не убий!" означало загасання внутрішньовидової боротьби, а значить уповільнення і поступове припинення чисто біологічного удосконалювання людини. Поява норм поведінки, що обмежують дію біосоціальних законів, означала появу елементів моральності - системи правил, що протистоять цим законам - пралюдина поступово з тварини перетворювалась в людину. Можна думати, що саме в цей період у нашого предка почала виникати свідомість: він виділив себе з навколишнього світу і навчився дивитися на себе з боку, вивчати себе і оцінювати свою поведінку. Як свідчить настінний живопис у печерах, саме в цей період у

людини і почав формуватися духовний світ.

Еволюція людини поступово переходить у нову суспільну стадію розвитку - внутрішньовидова боротьба змінилася не менш жорсткою боротьбою людських співтовариств, у результаті якої виживали співтовариства, що виявлялися більш "конкурентоздатними" на "ринку виживання". Таким чином, механізми утвердження норм моральності мають ті ж еволюційні джерела, що і біологічне вдосконалення, але на більш високому, надорганізменному, рівні.

У результаті такої перебудови людина поступово позбавлялась можливості індивідуального біологічного удосконалювання, але натомість у неї відкривались можливості удосконалювання *Колективного Інтелекту*.

Антропологи встановили що у нижньому палеоліті існувало кілька видів (чи підвидів) пралюдей, що відповідає уявленню про чинність закону дивергенції. Більшість з цих видів могли претендувати на роль родоначальників сучасної людини, і у всіх них йшло становлення власної системи правил і різних форм моральності. Усі вони вже були людьми в сучасному розумінні, їхнє життя визначалось не тільки біосоціальними законами, але і правилами, колективним Розумом, пам'яттю і волею! Становлення системи правил і їх "вдосконалення" продовжувалося, мабуть, не одну сотню тисяч років.

Усі види первісних людей займали одну й ту саму екологічну нішу, використовували ті самі ресурси, тому між ними йшла боротьба, що неприпиняється й досі. Таким чином, добір перемістився на надорганізменний рівень - виживали роди, співтовариства і види, які були більш пристосованими до нових умов життя, що встановили систему моралі, тобто правила поведінки, які більше "відповідали" умовам тих часів. їхнє становлення — це вже суспільний процес. І багато з тих видів, що відділилися від австралопітеків, були елементарно з'їдені іншими громадами первісних людей.

Дослідження палеоантропологів показують, що на неандертальцях зупинилось подальше збільшення об'єму мозку і розвиток природного інтелекту - це сталося майже 100 тис. років до н.е.

Але так чи інакше неандертальці були цілком реальними претендентами на роль засновників сучасного суспільства. І це твердження доводить та ж мустьєрська культура, що була створена неандертальцями, їхній наскальний живопис і т.д. Однак неандертальці, як показує структура їхніх черепів, були більш агресивними, ніж кроманьйонці. Спочатку ця агресивність допомагала їм в боротьбі із шаблезубими тиграми і в полюванні на мамонтів. Але, з іншого боку, вони гірше засвоювали табу, і їх бойові дружини були менш дисциплінованими. У силу цього в людей з Неан-Дерталю повільніше розвивалися корисні навички і знання, була гірше зброя. У результаті ще до початку неоліту єдиним представником виду *Homo sapiens* залишилася людина з Кро-Маньйона, що біологічно майже не відрізнялась від нас.

Потрібно звернути увагу на ще одну дивну властивість цього етапу антропогенезу. За відносно короткий проміжок часу австралопітеки поширилися по величезній території і за законами дивергенції в різних природних умовах у них виникло багато підвидів. Але на початку неоліту вся це розмаїтість зникла і на Землі залишилися тільки кроманьйонці. Це стало наслідком не тільки боротьби між різними племенами, але і ще однієї, третьої кардинальної перебудови еволюційного процесу - *неолітичною революцією*.

Неолітична революція. Це подія майже недавнього минулого - кінець льодовикового періоду, початок голоцену: неолітична революція закінчилася 10-12 тисяч років тому. Вона також якісно змінила процес розвитку роду людського, ще більше відокремила людей від іншого живого світу. Неолітична революція послужила початком всіх існуючих нині цивілізацій. Так само, як і революція в палеоліті, що перевела еволюцію людства у нове русло суспільного розвитку, нова перебудова носила «техногенний характер», тобто визначалася розвитком штучних знарядь.

На думку Моїсеєва, в період неоліту наші предки не тільки удосконалили технологію обробки каменю, але і створили металеву зброю — спис, лук, стріли - і негайно пустила її в діло. Якщо в тій чи іншій системі з'являється вид-монополіст, це трагічно не, тільки для екологічної системи, але і для виду-монополіста. Вид-монополіст досить швидко вичерпує харчові можливості своєї екологічної ніші, екосистема починає деградувати, і разом з нею вид-монополіст попадає у свою екологічну кризу. В цих умовах можливі два результати. Перший - вид монополіст починає деградувати разом зі своєю екологічною нішею і, як правило, гине. Але можливий і інший результат. Вид - монополіст розширює стару або знаходить нову екологічну нішу, адаптується до її можливостей і починає новий цикл свого розвитку.

З людиною завжди ставалося саме так: людина, стаючи монополістом, знаходила нову нішу і ставала ще більш агресивним монополістом! Винахід металевих зброї перетворив наприкінці неоліту нашого предка в "абсолютного" монополіста і викликав нову кризу. Людина могла легко зникнути, оскільки до цього часу вся планета стала її екологічною нішею. Але людина суттєво розширила свою екологічну нішу, винайшовши рослинництво і тваринництво.

Після кожної з катастроф виникала, за виразом М.М. Мойсеєва, "нова планета" зі своїми особливостями планетарного життя. Щораз непередбачувана еволюція народжувала нові форми організації живої речовини і особливості її розвитку. Організація планетарного життя якісно змінювалась і кожна з цих катастроф була черговою сходиною Людини шляхом становлення Розуму.

Перша біфуркаціяⁱⁱ вирвала з тваринного світу один з його видів, що виявився здатним не просто розвинути свій мозок, але і почати створювати штучні знаряддя праці і підкоряти вогонь.

Друга біфуркація привела до виникнення якісно нового способу поведінки живої речовини. На Землі затвердився вид, що створив основи моральності, вид, що "відмовився" від чисто біологічного удосконалювання в ім'я розвитку суспільних форм організації, в ім'я створення нового типу пам'яті і в ім'я створення Колективного Інтелекту.

Нарешті, **третьою біфуркацією**, ознаменувалася створенням штучних біосистем - агроєкосистем. Виник новий тип еволюційного розвитку, а в людства виникла приватна власність і нові стимули для своєї активності - почалася ера сучасних цивілізацій.

За теорією І. Пригожина система "суспільство-природа", досягнувши чергової точки біфуркації (а наша цивілізація її практично досягла), повинна буде перебудуватись або зруйнуватись. Біфуркація буде стимулом до розвитку біосфери новим, невідомим нам шляхом. Безперечно, біосфера продовжить свій розвиток, але людині з такою філософією життя, як сьогодні, в ній місце навряд чи знайдеться.
